

KNAPP ÉVA

Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból

Szegények patikája

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára Régi Magyar Könyvtár gyűjteményének második sorozata (RMK II) két példányt őriz a Sárospatakon 1653-ban megjelent *Exemplar reconciliationis cum Hungaris factae 23 Junii, Anno 1606. nec-non conditiones pacis Turcicae* című nyomtatványból (jelzete: RMK II 124: 1, 2).¹ Ismeretes, hogy ez az 1606-os bécsi és zsitvatoroki békekötések szövegét, valamint az 1608–1649 közötti magyar országgyűlések törvénycikkeit tartalmazó összeállítás a Fejedelmi nyomda méretében is legnagyobb, terjedelmes, ma is több példányban hozzáférhető kiadványa.² Több példány díszes kötése a pataki nyomda könyvkötőműhelyében készült.³ Az egyetemi könyvtári példányok egyike sem viseli a Renius György-féle díszkötést. Az első példányt sima pergamenbe kötötték,⁴ a második pedig a restauráláskor modern kötést kapott. A második példány restaurálásakor – amelynek címlapján a „Residentiae Soc[ietat]is Iesu Leutsoviae 1681” tulajdonosi bejegyzés olvasható – a kötéstáblából jelentős mennyiségű tömítőanyagot fejtettek ki. Ez a tömítőanyag hét, a kötéstábla méretével közel azonos méretű, mindkét oldalán nyomtatott magyar nyelvű szöveget tartalmazó papírlapból, valamint több, töredékesen megmaradt nyomtatott papírdarabból áll. A makulatúra hét, átlagosan 28×18 cm nagyságú papírlapján összefüggő magyar nyelvű szöveg olvasható.

A tömítőanyagot egy krúdában maradt, teljes terjedelemben másodlagosan felhasznált nyomtatványból készítették. A lapok nyomtatott szövegtükrének átlagos magassága az őrszóval és az ívjelzéssel együtt 11 cm, szélessége átlagosan 6 cm. A címlappal és a „vege” feliratú lapokkal határolt, A és B ívjelzésű, lapszámzás nélküli szöveg íveit feldarabolták, majd a készülő kötéstábla mé-

¹ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II*. Bp. 1879–1885. RMK II 791. (A továbbiakban RMK I, RMK II.)

² TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája. A sárospataki nyomda története I. (1650–1671)*. Sárospatak, 1958. 30, 52–53.; TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 27., 33–34.; *Régi magyarországi nyomtatványok*. [Összeállította] BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla stb. 1– Bp. 1971–. RMNy 2485 (A továbbiakban RMNy)

³ TAKÁCS: *i. m.* (2. jegyzet) 1978. 27.

⁴ E példány tulajdonosi bejegyzései a címlapon: „Ex libris Georgij Körösj 1688”, „Dono oblatus ab eodem Resid. S. Patakinae Ord. Discal. SS. Trinit. de Red. Cap. 1728.”

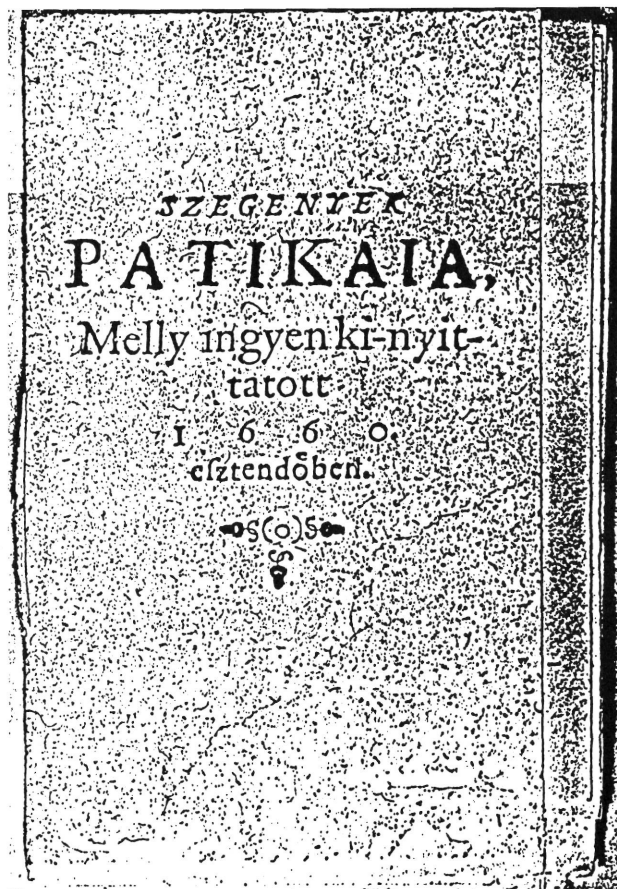
retének megfelelően egyik-egyik oldalon átlagosan öt-hat sornyi, illetve három-öt betűnyi szöveg levágásával megcsonkították. Az ívek két, szétvágott részéből különböző mennyiség került a kötéstáblába: az A ívből három, illetve kettő, a B ívből egy-egy darab maradt meg.

A szabálytalanul szétvágott ívek megfelelő összeillesztése, a tizenkettedrét formátumú nyomtatvány íveinek gondolatban elvégzett szabályos vágása és szokásos félbehajtogatása után rekonstruálni lehetett az A és B ívfüzetet. Az ívek terjedelmi különbsége miatt a B ívből feleannyit kellett előállítani, mint az A ívből.

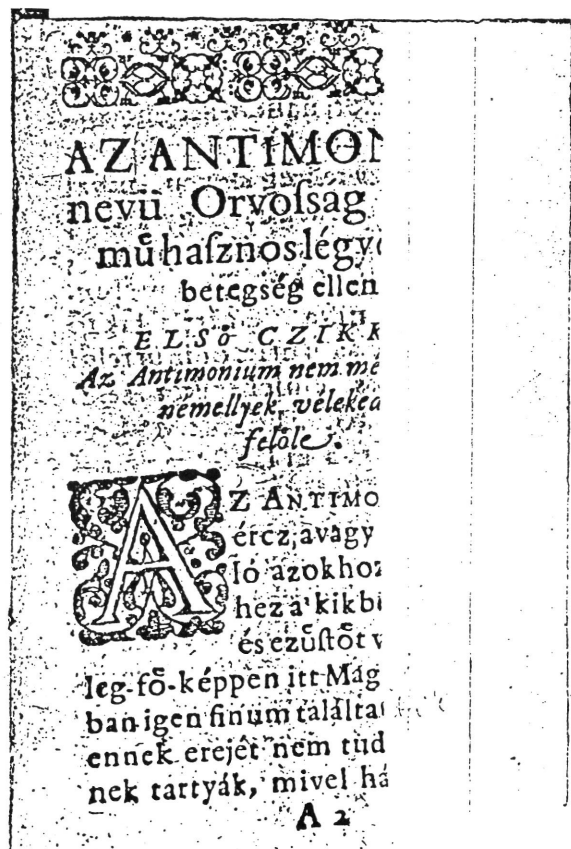
A makulatúraként megőrzött, eddig ismeretlen nyomtatvány A ívfüzeté hat, B ívfüzeté három levélpárból áll, teljes terjedelme $A^{12} B^6 = [18]$ folió. A címlapról (1. kép) hiányzik a szerző, a nyomdahely és a nyomda megnevezése, a megjelenés évét a címszöveg tartalmazza: *Szegenyek patikaia, / Melly ingyen ki-nyit- / tatott / 1660. / esztendőben*. A cím alá nyomdai cifrákból szerkesztett dísz helyeztek el. A címlap hátoldala üres. Az egyszerű kiállítású nyomtatványban két további díszítőelemet alkalmaztak: az A2 jelzésű, szélén megcsonkított levél rektójának felső részét fejléc funkcióban nyomdai cifra, majd ugyan ezen a lapon a szöveg kezdetét keret nélküli ornamentális mintájú fehér betűképű A iniciálé díszíti (2. kép). A folyamatosan használt antikva betűtípus a részek („cikkkel”-ek) és azok címének jelzését (3. kép), valamint a szövegben elszórtan található latin kifejezések kiemelését (4. kép) szolgáló kurzív betűkkel váltakozik. A szöveg betűnagyságát az utolsó lapon terjedelmi ok miatt kisebbre cserélték fel (5. kép). A nyomtatvány utolsó bekezdését a címlapszöveghez és az egyes „cikkkel”-ek címéhez hasonlóan középre zárták. A kiadvány a „vege” szóval fejeződik be.

A szöveggel teljesen kitöltött lapokon a sorok száma 22, ehhez újabb sorban a szokásos módon megadott ívjelzés és az őrszó csatlakozik. Ettől eltér az A7^v lap: itt a szöveg tagolása miatt egy fél szó átkerült a 23. sorba, ahova az őrszót is szedték (6. kép). A kisebb betűnagysággal szedett utolsó lapon a sorok száma 26. A levágott sorok és lapszélek miatt az összesen 36 számozatlan lap terjedelmű nyomtatványból 20 lap teljes, míg 16 lapot megcsonkítottak. A levágott lapszélek (A2, A5) kevésbé nehezítik a szövegértést, mint a levelek közepéről (A4, A9, A10, B2, B5), illetve az egyik levél (A3) széléről és közepéről hiányzó részek.

A hiányok ellenére a nyomtatvány tartalma alig sérült, azt egész, folyamatos szöveggént lehet értékelni. A kiadvány szerkezetileg gondosan tagolt, tudatosan megszerkesztett összeállításnak látszik. A nyolc „cikkkel”-re osztott szöveg tartalma két fő részből áll: az első hét cikkely az antimon ércről (A2^r–B5^r), az utolsó pedig a „salitrom”-ról (B5^v–B7^v) mint gyógyszeréről szól. Az antimon rövid bemutatása után az összeállító a szer használatával kapcsolatos két vélekedés közül (ti. mérég, illetve gyógyszer) a hatásos gyógyszerként való felfogás mellett foglal állást (A2^r–A3^r). Ezt követően először a „Patikában” vásárolható antimon, majd a „nyers Antimon” alkalmazásának „bátorságos mód”-jaival, azaz közvetlenül használható gyógyszerre alakítással és tárolásával ismerked-

1. kép címlap

2. kép A2' lap

halálra szöröznek magoknak
hogy sem gyógyulást.

Ezeknek az Antimoniumból
chináltorvosoknak olly chur-
dálatos virtusi vannak, hogy leg-
inkább az ellen a nyavalya ellen
munkálkodik, és annak a tagnak
szolgál a hun az ártalmas ned-
vessegek találatnak. Azért mint
egy természet fölött, és tend ki-
vül való erőnek láttatik; noha
természet szerint gyógyít. Innen
vagyon hogy azokat a kikben
csak felső része a gyomornak
bántódik, leginkább hányásra e-
rőteti; a kikben pedig az alsó ré-
sz, alol erőlteti; a kikben pe-
dig mind a két része, meg vesze-
tegetődött, mind alols mind fel-
lyül munkálkodik: a kinek csak
külső részeiben vagyon a nya-
valya, csak veritékezéssel üzi ki.

Ezt.

Ezeket azért hozom elő hogy
midőn talán nem úgy érzed
munkálkodását az Antimoni-
umnak, a mint reménletted; ne
vélyed haszontalannak lenni,
mert az ő természeti az hogy fel-
találly a nyavalyát valahon tek-
szik, és ott tufakodik ellene.

EÖTÖDIK CZIKKELE

Miként kell az Antimoniummal a
szem-fajás ellen élni.

Ebből a fellyül meg nevezett
Antimonium üvegéből egy
chuda erejű viz chináltatik a
szem-fajás ellen.

Törd meg ezt az üveget egy
réz mosárban igen aprora annyit
a mennyit akarsz, erre a porra
tölts rósa vagy olasz-kömény
vizet, avagy mind a két félét egy-
aránt, és mint egy fertály vagy

B más

annyiszor lángot
nem általmast
Patikársok dezonat
Igy mind bé hány
zéknek, avagy ré
nekén egy ös ve
kinek egy része sá
tűdőhöz hasonl
egy része fehér. Jól
Salitrum búf marc
gás, és tűdőhöz t
az alkalmaztatott
űvege, melly a s
czek Sáffrányán
Crocus metallicum.
tűdőhöz hasonló
Antimoni má tűd
tik. (*Hepar Antim*
ért a meg marado
mot el-válad az
tól törd észve a
materiát,

4. kép A5^r lap

tevőlt a nagy hévség miatt; Istenután két
nap alatt meg-gyógyult, és talpra állott.

Hasznos ugyan ezen víz, vagy por, ös-
dőkölcsök ellen, ha szintén valami kelevény,
vagy valami apostema költé volna is az ol-
dalan belől, vagy a melljében. Jó a lé-
pének fortosága ellen is, midőn valami
kelevény, vagy mérges kilis költé volna kö-
zel hozzá, avagy fuladás, és horut bánatán;
Jó a vesében lévő calculus vagy köellenz
Jó a bé-rokett tűdők és májnak fel-
nyitására.

Meg-láld hogy a kinek igen mégyen az
hafa bé né add ezt a vizet, mert árcalmas.

Hasznos a torok-gyik, torokfájás, avagy
hévség ellen, jelesül ha gyakran öblitod
maga torkodát véle. Jó ugyan ezen víz-
ben mártott ruhát a meg-égetet tagra
tenni, mivel minden tűzességét ki vonnyá,
és maga meg-gyógyítja a febet.

Ha ilyen módon chinált Salitromod
nem volna, végy csak közönséges Salitro-
mot, a kic kétszer vagy háromszor
ki-főztek, és e formán ély
véle az is használ.

U E G E

5. kép B6^v lap

nyavalya ellen leg jobba Klister, abban az hójagban egy kalánni ilyen bort elegyíteni fölötté hasznos.

9. A gége, és torok dagadás ellen is, a kiből a torok gyik, és nyak chap 1° zsefe, származik, szokás bé venni, és azontól hatalkalmatos időben él sz véle, fel száll a nyak chap, és meg apad a daganattya.

10. Midőn az ember nehézset get éréz a szivén.

11. Mikor az inak meg sugorodnak.

12. Mikor keze lába el esik az embernek, a kite a Magyarok inaszakatnak neveznek.

13. A vízi betegség ellen gyakorta kell élni, noha nem mindennap, ésebben a nyavalyában inkább csak alól szokott munkálkodni.

14. Va

14. Vagyon olyan nyavalya is a kiben szüntelen kell alunni a betegnek, és ugyan úgy is hal meg, a kite a Deakot *Léibargus* nak hinak, cz ellen is jó bé venni.

15. A Sargasag ellen kétféle véle élven, ha elsőben keveset purgált volna, meg gyógyittya az embert.

16. A Korság ellen hatalmas fő, mivel ennek a nyavalyának eredtet, és gyökerét ki ittya, hogy annyiszor ne báncha, és végtére éppen meg szabadittya tőle a beteg.

17. A régi fájdalmak, és meg rögzött nyavalyák ellen is hasznos.

18. Mikor az hasa mégyen az embernek, bár csak egyszer él gyomorra, élyen véle, meg al

hetünk meg (A3^v–A6^v). A harmadik „cikkel”-ben a borban áztatott antimonnal gyógyítható huszonegy különféle (arab számmal jelölt) betegség és baj felsorolását az „antimoniumnak töb erei”-ről szóló összeállítás követi. Ez a rész a szer dicséretével („minden Bezoárnál, minden Unicornis szarvánál erősebb; evel még magok a Doctorok-is midön kelevényes emberekkel bánnak orvosollyák magokat.”) és egy ellenjavallattal („Mikor az antimoniummal él az ember nem javaltatik hogy akkor eret vágasson magán.”) zárul (A6^v–A11^r). Mindezt azok a tanácsok követik, hogy az embernek „miképpen kellyen magát viselni mikor Antimoniumot véssen magához”. Ez a rész is kitér a szer dicséretére, amelynek megfogalmazása a természetfilozofikus, misztikus elemek alkalmazása miatt meghaladja a korábbi, más gyógyító szerekhez hasonlító minősítést:

„Ezeknek az Antimoniumból chinált orvosságoknak olly chudálatos virtusi vannak, hogy leg inkább az ellen a nyavalya ellen munkálkodik, és annak a tagnak szolgál a hun az ártalmas nedvessegek találatnak. Azért mint egy természet fölött, és rend kívül-való erőnek látszik; noha természet szerintogyoit.”

Ezt követi a figyelmeztetés:

„Ezeket azért hozom elő hogy midön talám nem ugy érzed munkálkodását az Antimoniumnak, a mint reménletted, ne vélyyed haszontalannak lenni, mert az ő természeti az hogy fel-talállya a nyavalyát valahon fekszik, és ott tusakodik ellene.” (A11^r–B1^r).

Külön részek mutatják be, hogy „miként kell az Antimoniummal a szemfájás ellen élni” (B1^r–B2^r), illetőleg hogyan lehet belőle olyan szert készíteni, amely „minden hányás nélkül chak purgállyon” (B2^{r-v}). A hetedik „cikkel” címe a csonkítás miatt hiányzik. Ebben egy olyan antimonból készült orvosság elkészítésének módja és használata olvasható, amely „fejér pornak ollyan ereje vagyon, hogy chak veritékezteti az embert” (B2^v–B4^r). Az utolsó, nyolcadik rész egy salétromból készített gyógyszer leírását és alkalmazását közli, mely elsősorban „az hévsegekben enyhítést, és hüvösítést” szerez (B4^v–B6^v).

A nyomtatvány ismeretlen szerzője vagy összeállítója összesen négy alkalommal említi magyar vonatkozásokat. Kétszer az „itt Magyarországbán” bányászott ásványi antimon finomságát, erejét és olcsóságát dicséri (A2^r, A4^v). Más helyen egy betegség magyar megnevezését közli: „a kit a Magyarok ina szakatnak neveznek” (A7^v). A „Magyar-oroszági Sáfrán”-ról mint a szemfájás elleni antimon készítmény egyik összetevőjéről tesz említést (B1^v).

Már ez a rövid ismertetés is tanúsítja, hogy a *Szegények patikájának* szerzője jól ismerte az antimon (Stibium, Sb, Spießglas, piskolc) korabeli használatát, s azt gyógyszerként kívánta népszerűsíteni a szélesebb társadalmi rétegek körében. Felhívta a figyelmet a magyarországi antimon különlegességére, amit a történeti adatok is igazolnak. Magyarországon Rozsnyó környékén bányászták a legjobbnak tartott, csaknem teljesen ólom- és arzénmentes, fekete antimonszulfidot. Ezt a XV. században külföldön is keresték, s a tisztítatlan „ércet” német

területre exportálták.⁵ Az ókorban is ismert és elsősorban kozmetikumként használt⁶ antimont a XV. század második felétől Basilius Valentinus *Currus triumphalis Antimonii (Triumphwagen des Antimonii)* című munkája népszerűsítette (1. nyomtatott kiadása 1602-ben jelent meg).⁷ A korábban stibiumnak nevezett elemet – a hagyomány szerint – 1460 körül ő nevezte el antimonnak.⁸ Basilius megfogalmazásában az antimon „ist ein Herz in der Medizin”.⁹

Paracelsus az alkímia alapszerei közé sorolta az antimont, erőteljes tisztító hatását a *Paragranum*-ban is hangsúlyozta: „meg kell mártóznok még a piszkolcban is” – írja ellenségeire vonatkoztatva.¹⁰ Ismeretes, hogy a gyógyászatban a paracelsusi újítás, a kemoterápia (jatrokémia) hívei ellentétbe kerültek a galenoszi elveket valló orvosokkal. A kétféle hagyomány ütközése megosztotta az európai orvostudományt. Az ellentétes nézetek a Franciaországban kialakult ún. „antimon harcban” éleződtek ki. Paracelsus követői az antimont gyógyszernek, ellenségei mérgeknek tartották.¹¹ E kétféle vélemény – amint erről már szó esett – megjelenik a *Szegények patikája* elején is (A2^v–A3^f). A XVII. század közepére a paracelzisták kivívták a kémiai úton készült szerek gyógyászati elismerését, s ezzel az ellentétes nézetek harca nyugvópontra jutott.

A vita elcsendesülése lehetővé tette a paracelsusi gyógyászati elvek népszerűsítését. Míg például Csanaki Máté 1634-ben Kolozsváron megjelent, pestisről írt orvosi könyvében a Paracelsus-hatás csupán mértéktartó nyelvi megfogalmazásban jelentkezik,¹² a *Szegények patikája* nyilvánvalóan mutatja a paracelsusi tanok XVII. századi magyarországi ismeretét.

A rövid terjedelmű, tudományos-népszerűsítő igényű összeállításban mindössze három hivatkozás utal szövegforrásokra. Az A2^v lapon a töredékes sorokat kiegészítve a következő olvasható:

⁵ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek. III. Adattár 1000-től 1700-ig.* Bp. 1931. 129–130.

⁶ *Brockhaus ABC Chemie in zwei Bänden.* Bd. 1. Leipzig, 1965. Antimon.; DIOSKORIDES (DIOSKURIDES) PEDANIUS: *De materia medica libri quinque, liber 5. cap. 59.* (Hrsg. von M. WELLMANN. 3 Bde. 1906–1914.) ; vö. még: BIEDERMANN, Hans: *Handlexikon der magischen Künste von der Spätantike bis zum 19. Jahrhundert.* Graz, ²1973. 143., 454–455.

⁷ BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 86–88.

⁸ Az antimon elnevezés valójában a Geber-féle (Jábir-Dschâbir-ibn Hayyan-ben Haiyan-) iratok középkori latin nyelvű fordításaiban tűnik fel. BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 454.

⁹ BASILIUS VALENTINUS: *Von dem grossen Stein der Uhaltten Weisen [...].* Straßburg, 1651. Caspar Dietzels. 77–82., 141.

¹⁰ PARACELSUS, Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim: *Paragranum. Az igaz gyógyítás oszlopai.* Ford. ADAMIK Lajos. Bp. 1989. 9.

¹¹ DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története Magyarországon a XVIII. század végéig.* Bp. 1894. 209–211.

¹² CSANAKI Máté: *Az Doeg-Halalrol valo elmélkedés.* Kolozsvár, 1634. (RMK I 636) 128–136.; vö. még SZÖNYI György Endre: *Exaltatio és hatalom. Keresztény mágia és okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben.* Szeged, 1998. 175.

„az Antimonium felől [...] emleketet tész[en] a többi között Mathio[lus An]drás, a ki Doctora vólt a [...] Chászárnak, azt merete ir[ni ho]lyg igen igen chudálkozik [...] merték némely Do[ctorok a]z Antimoniumot mé[regnek] nevezni.”

Pietro Andrea Mattioli neves XVI. századi orvos és botanikus, I. Ferdinánd király, majd II. Miksa orvosa volt. Munkáit jól ismerték és hivatkozták Magyarországon is.¹³ Az 1560-ban Velencében megjelent opera omnia mutatórendszerében az antimonium jelölésére a „stibium” kifejezést használták. Mattioli a *Commentarii secundo aucti, in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei De medica materia* című munkájának ötödik könyvében a „Stibium” című 59. fejezetben foglalta össze az elemről való tudnivalókat. Itt elkülöníti a galenoszi és a paracelsusi elveket valló tudósok véleményét az antimonról, ő maga pedig az antimon orvosi használata mellett foglalt állást.¹⁴ Mindennek ellenére a *Szegények patikája* elején a hivatkozás a híres herbarista Mattiolira tekintélyi jellegnek tűnik. Kötetbeli elhelyezésén kívül ezt igazolják a konkrét személyeket meg nem nevező, részben töredékesen megőrzött, a mondanivaló nyomatékosítását szolgáló említések a következő főlíon (A3^{r-v}):

„elő számlálni azok[at a] Doctorokat kik az Antim[oniu]mot mint egy Istentől a[dott] ajándékot ugy d[icse]rik”,

illetve

„[szám]talan sok Orvosságok [...] az Antimoniu-[mbol] annyira hogy [...] orvos [Doc]torok”.

A két további forráshivatkozás a hetedik cikkely végén olvasható:

„Ez elég légyen az Antimoniumnak sok számtalan hasznai között, a ki pedig többet kíván tudni, olvassa Rulandus Martont Cent: Curat: Empidicar: és Kovách Pétert in Myrothecio Spagirico” (B4^l).

„Rulandus Marton” a hivatkozott munka segítségével idősebb Martin Ruland orvossal és filológussal azonosítható, aki udvari orvosként működött és Lauingenben volt orvosprofesszor. A gyógyászatban Paracelsus tanait népszerűsítette és fejlesztette tovább. A XVII. században több kiadásban is megjelent, Magyarországon sem ismeretlen egyik munkája a *Curationum empirica* címen ismert.

¹³ IVÁNYI Béla: *A magyar könyvkultúra múltjából*. Szeged, 1983. nr. 442. A Berényi család könyvtárának jegyzéke, 1650. január 4. 262., Thurzó György könyvtára 1610. 520., Mikulich Sándor könyvtára, 1657. 541.; CSANAKI: *i. m.* (12. jegyzet) 133.; *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*. Szeged, 1992. nr. 1102, 1157.; vö. még GORTVAY György: *Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I.* Bp. 1953. 59.

¹⁴ MATTHIOLUS, Petrus Andraeus: *Commentarii [...]*. Venetiis, MDLX In Officina Valgrisiana. 663–665.

A tíz centuriára osztott gyógyászati mű ötödik része tárgyalja az antimon orvosi használatát.¹⁵

Kovács Pétert és *Myrothecium Spagiricum* című munkáját nem sikerült azonosítani. A neve alapján magyar származású szerzőt az orvostörténet nem ismeri.¹⁶ A hivatkozott mű címe azonban elárulja, hogy Kovács Péter is Paracelsus tanainak követője lehetett. A spagiricum kifejezés ugyanis szorosan kötődik Paracelsus személyéhez, a medicina spagirica pedig a hermetikus gyógyászat és a paracelsista gyógyító művészet egyik kulcsfogalma. A szó bekerült idősebb Martin Ruland egyik posztumusz munkájának, a *Secreta spagyricának* a címébe is.¹⁷

A hivatkozott szerzőkön kívül még többen foglalkoztak – elsősorban Basilius Valentinus és Paracelsus nyomán – az antimon gyógyászati felhasználásával. Közülük a továbbiakban olyanokat említék, akik munkáikkal közvetlenül vagy közvetve ösztönözhatték a *Szegények patikája* elkészítését. Alexander von Suchten *Liber unus De secretis Antimonii* (Strassburg 1514) című munkája jellegzetes, korai nyomtatvány az antimonról. A XVI. században német nyelven legalább öt kiadásban jelentették meg.¹⁸ Basilius Valentinus és Paracelsus munkáinak kinyomtatása előtt Suchten kiadványa népszerűsítette a csodaszerként kezelt antimont.

Valószínű, hogy a XVII. században több kiadásban megjelent, kedvelt munkák közül többet Magyarországon is forgattak. A francia paracelsista kémikus, Jean Béguin *Tyrocinium chymicum* című, először 1608-ban megjelent munkáját az 1660-as évekig több mint tíz további kiadás követte. Az ötödik, Christoph Glückradt által gondozott, 1619-ben nyomtatott kiadás egyik példányát Magyarországon használták.¹⁹ Béguin a *Tyrocinium chymicum* második könyvében több fejezetben, a *Szegények patikájához* hasonló elrendezésben mutatja be az antimont. A „De spiritibus” című negyedik fejezetben az Antimonium Ungaricum kiváló minőségéről értekezik, majd a további fejezetekben az antimoniumból készített gyógyszereket mutatja be. A „De Oleis” című hatodik fejezetben az Oleum Antimonii elkészítéséről és használatáról, a tizenkettedikben pedig a nyers antimonium kétféle kalcinációjáról, az így előkészített antimonból készített orvosságokról (pl. Hepar Antimonii sive Crocus Metallorum, Antimonium diaphoreticum) és használatuk módjáról ír.²⁰ Ugyanitt szóba kerülnek az ellen-

¹⁵ RULANDUS, Martinus: *Curationum Empiricarum novarum [...] centuria I–X*. Basiliae, 1595–1610.; vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 430., 385.

¹⁶ Itt köszönöm meg Schultheisz Emil professzor úr szíves szóbeli tájékoztatását.

¹⁷ Sajtó alá rendezte E. HAGEDORN, Jena 1676.; vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 384–387., 461–462.

¹⁸ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhundert.* – VD 16. Bd. 20. Stuttgart, 1993. 116.

¹⁹ BÉGUIN, Jean: *Tyrocinium chymicum [...]. Studio et opera Christophori Glückradts*. H. n. 1619 Excud. August BORECK impensis Clementis Bergeri. Használt példány: Budapesti Egyetemi Könyvtár (továbbiakban B EK) 020980(coll.1.), tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Conventus Papensis”.

²⁰ BÉGUIN: *i. m.* (19. jegyzet) 131–138., 147–179., 231–254.

javallatok is. A *Szegények patikájából* már idézett tiltás („Mikor az Antimoniummal él az ember nem javallatik hogy akkor eret vágasson magán.”) hasonló megfogalmazásban olvasható Béguinnál: „ne iis, quibus Antimonium offertur, vel ante, vel post ejus [...] venae incidatur.”²¹ A tizennyolcadik caputban az antimon dicséretéről és hasznáról („Flores Antimonij”) esik szó.²²

Az ugyancsak Paracelsus-követő Oswald Croll híres munkájának, az először 1609-ben Frankfurtban megjelent *Basilica chymicának* egy, már 1700-ban hiányos példányát a trencsényi jezsuita kollégium gyógyszerárában őrizték. A példány gyakori használatát jelzi, hogy a kötet végén egykorú kézírással elkészítették hozzá a „Registrum medicamentorum” című részt.²³ Croll az ötödik, *De mineralibus* című kötet első, „De Antimonio” fejezetében foglalta össze ismereteit az elemről.²⁴ Az általános bemutatást a *Szegények patikájához* hasonlóan itt is a gyógyszerre alakítás változatos folyamatának leírása követi (pl. a különféle kalcinációs eljárások), majd Croll – többek között Martin Ruland *Curatio-num empiricájának* ötödik centuriáját kivonatolva – egytől tízig arab számokkal jelölte azokat a betegségeket, amelyek ellenszere az antimon. A fejfájás, gyomor- és szívpanaszok, asztma, kedélybetegség, vízkórság, pestis épp úgy szerepel, mint a *Szegények patikájában* (A5^v–A8^v). Az ismert receptek (pl. Electuarium Antimoniatum Paracelsi) keverednek a szerző saját receptjeivel (pl. Electuarium Antimonii Crollianum). Utóbbinál a használó a margón kézzel megjegyezte: „pillulae”.²⁵

Utolsóként Angelo Sala orvos és alkimista 1617-ben Leidenben megjelent *Anatomia Antimonii* című, szintén paracelsusi ihletésű, nagy hatású munkájára utalok.²⁶ Mindezek az összeállítások felhívják a figyelmet arra, hogy a *Szegények patikáját* olyan, más művek alapján készült összeállításként érdemes kezelni, amely közérthető formában, népnyelven összegzi a tudományos irodalom megállapításait az elemi állapotban is fellelhető antimon gyógyászati hasznosításáról.

A XVI–XVII. század ezen „csodaszer”-ének magyarországi használata egyaránt ismert az ötvösség²⁷ és a gyógyászat történetéből. Gyógyászati felhasználásáról olvashatunk például Weber János pestisről írt, magyar nyelven is megjelent munkájában, az *Amuletumban*:

²¹ BÉGUIN: *i. m.* (19. jegyzet) 235.

²² BÉGUIN: *i. m.* (19. jegyzet) 313–326.

²³ [CROLLIUS, Oswaldus]: *Basilica chymica*. [Francofurti ?, 1612 ?]. Használt példány: B EK Eb 4r 280 tulajdonosi bejegyzés a „Libri secundi Basilicae Chymicae” kezdetű lapon: „Apothecae Collegij Trenchin. 1700”; vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 133–134.

²⁴ CROLLIUS: *i. m.* (23. jegyzet) 494–559.

²⁵ CROLLIUS: *i. m.* (23. jegyzet) 507.

²⁶ Vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 436.

²⁷ RÓMER Flóris: *Adalék a magyar ötvösség történetéhez*. = Századok (11.) 1877. 233.

„Az Antimonium Diaphoreticum Alkimisták Mestersége-szerént csináltatott orvosságnak nagy ereje és hathatósága vagon dög-halálkor, fő-képpen ha idején vétetik-be.”²⁸

Tseh (Cseh) Márton *Lovak orvosságos szep uj könyvetskéje* (1676) című kiadványa szerint az antimon alkalmas a lovak szembetegségének gyógyítására.²⁹ Becskereki Váradi Szabó György kéziratos magyar nyelvű orvosi könyvében (1698–1703) szemflastromként, a szemén lévő hályog gyógyszereként és a fenétől való megszabadulásra ajánlja.³⁰ A szer ezen alkalmi említéseivel szemben a *Szegények patikájában* az antimonból és salétromból készített gyógyszerek mint kipróbált szerek egész sora és ezek használatának módja hagyományozódott.

Mint említettem, a *Szegények patikájának* szerzője ismeretlen, s a tartalmi elemzés sem teszi lehetővé a szerző kilétének valószínűsítését. A nyomtatvány-nak nincs olyan tartalmi jellegzetessége, amely konkrét szerzőre utalna, s a címadás vizsgálata sem segíti a szerző meghatározását. A „szegények patikája” funkcionális kifejezés, s a kor gyógyászati műveinek tipikus címére utal. A jelzett szó (patika) a munka tartalmát, a birtokos jelző (szegények) pedig a kiadvány címezettjeit foglalja egybe. Gyógyászati munkák esetében hasonló címadással éltek már a középkorban is. A XIII. században élt Pedro Julião Rebello (Petrus Hispanus, később XXI. János pápa) XV–XVI. században számos kiadást megért gyógyászati összeállítása, az *Experimentorum sive thesaurus pauperum*³¹ például a címadással a *Szegények patikájához* hasonlóan jelöli meg a munka tartalmát és célját. A műre a XVII. században *Thesaurus pauperum*ként hivatkoztak.³²

A „szegények patikája” kifejezés nem ismeretlen XVIII–XIX. századi orvosi könyvek címeiként sem. Perliczi János Dániel egyik magyar nyelvű kiadványa például a *Medicina pauperum. Az az szegények számára való házi orvosságok* címet kapta.³³ Christoph Wilhelm Hufeland *Armen Pharmakopie* című munkáját annak „hatodik kiadása szerint” Schedel (Toldy) Ferenc *Szegények patikája* címen fordította le magyarra.³⁴ Ez utóbbiban több antimonból készült gyógyszer leírása is helyet kapott. Hufeland szerint az antimonium crudum („nyers piskolcz”, „dárdanykénet”) olcsó és hathatós szer bőrbetegségek, köszvény,

²⁸ WEBER János: *Amuletum, az az [...]*. Bártfa, 1645. Klösz Jakab. 28.

²⁹ TSEH (CSEH) Márton: *Lovak orvosságos szep uj könyvetskeje*. Lócse, 1676. Brewer Samuel. 15.

³⁰ *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Bp. 1989. 381., 407., 428.

³¹ *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. 166. London – München – New York – Paris, 1985. 324–325.

³² Hivatkozza RULAND, Johann David: *Pharmacopoea nova [...]*. Leutschoviae, 1644 [Brewer]. Nomina Autorum.

³³ Buda, 1740. Nottenstein Veronika.

³⁴ HUFELAND, Christoph: *Armen Pharmakopie*. 4. Ausg. Berlin, 1825.; HUFELAND K. Vilmány: *Szegények patikája [...]* fordította [...] kiadá Dr. SCHEDEL Ferencz. Pest, 1831.

hosszú gyermekbetegségek, sömör esetén. Legjobb formája a „dárdanypor” (Pulvis antimonialis), melyet hetekig, sőt hónapokig is használni kell ahhoz, hogy hatását lehessen látni.³⁵

A *Szegények patikájának* összeállítója kora gyógyászati ismereteinek birtokában szerkesztette meg a kiadványt. Saját recepttel, önálló felismeréssel nem bővítette azt. Ez lehet a fő oka annak, hogy nevét elhallgatta. Nincs utalás a szerző foglalkozására sem, aki egyszer sem azonosította magát a többször használt „doktorok” kifejezéssel. Az „én úgy vélem” (A2^v) fordulatból, a házilag is elkészíthető orvosságok pontosságra törekvő leírásából és a gyakorlati megfigyelések átadásának vágyából (pl. „azt pedig így isméred-meg, ha az hideg ön tányérra chöppentes belöle, melly csöpp, ha el nem foly, eléggé főzött” A6^{r-v}) arra következtethetünk, hogy a szerző/összeállító egy Paracelsust követő gyógyszerész vagy a gyógyszerészethez is értő személy lehetett. A kiadvány nyelvi állapota, az érzékletes, helyenként irodalmi igényű megfogalmazás és az „itt Magyarországon” kifejezés kétszeri használata alapján feltételezhető, hogy a magyar nyelvet anyanyelvként bírta.

A kompilációs módszer alkalmazására utal a hangsúlyosan elhelyezett három hivatkozás, a visszautalás a már korábban tárgyalt gyógyszerekre (Crocus metallorum – Antimonium Sáfránya; „olyan formán a mint a második Czikkelben emlekeztünk az Antimonium Sáfránya felől” A5^t, B3^t) és a kissé szaggatott tartalom. Ez utóbbi magyarázata egy-egy téma többszöri ismétlődése. Így például a „sárvíz” betegségről egyaránt szó esik az A7^t és az A8^v–A9^t lapon. A mértékegységek eltérő használata is arra figyelmeztet, hogy a szerző valószínűleg különféle munkákból állította össze a nyomtatványt. A két fő részben használt egyetlen mértékegység a „kalán”, „kalány”. Ezenkívül az antimonról szóló részben a „verdung”, „meszszely”, „font”, „csöpp”, a salétromról szóló cikkelyben pedig a „lat” és az „itze” kifejezéssel találkozunk. A gördülékeny fogalmazású mondatok az összeállító gyakorlatát, alapos tárgyi ismereteit és szerkesztési készségét dicsérik.

Összegezve az eddigieket, úgy tűnik föl, hogy a szerző/összeállító Paracelsus egy olyan magyar követője volt, aki tisztán látta a XVII. század közepi gyógyászat irányzatait és azok európai értékelését. Az alkímia ismeretére utaló közvetlen nyom nincs a munkában, az viszont nyilvánvaló, hogy a szerző – Paracelsus nyomán – tanácsaival törekedett a betegség „szétosztására” és az egészség „felépítésére”. A leírt betegségeket és a gyógyszerek hatását saját gyakorlatából ismerhette. A prófétikus, mágikus hangvétel mindössze egy helyütt érhető tetten, amikor az antimon hatásáról, erejéről esik szó. Eszerint – mint már idéztük – a szer „mint egy természet fölött, és rend kívül-való erőnek látszik; noha természet szerint gyógyít” (A12^v). Feltételezhető az is, hogy a szerző Észak-Magyarországon működött, ahol elemi formában is bányásztak antimont.

³⁵ HUFELAND: *i. m.* (34. jegyzet) 1831. 91–92., 145., 148.

A lehetséges nevek felsorolása helyett³⁶ egyetlen példa is elegendő a találgatás hiábavalóságának bizonyítására. Johann David Ruland, a már említett idősebb Martin Ruland leszármazottja a XVII. században Észak-Magyarországon élt és mint orvos, maga állította elő a gyógyszereit. Gyógyszerkönyve jól tükrözi Paracelsus recepcióját. Ennek az 1644-ben Lőcsén *Pharmacopoea nova* címen megjelent nyomtatványnak az egyik példányában a következő, időpont-hoz nem köthető használói bejegyzés olvasható:

„Végy Crocus metallorum nevű port hét árpa szem nyomot egy kevés borba áz-
 zék egy éjjel, szürd meg reggel, s, id meg fejjül hanyattya ki a sárt. Ismét, ha fejjül
 akar hánni, jo igen a Sal vitrioli a nyal ki tisztításra.”³⁷

Ehhez hasonló szöveg található a *Szegények patikájában* is. Először a töredékesen megmaradt A5^r lapon szerepel a crocus metallorum elnevezésű antimon gyógyszer. Az A7^r lapon a borban áztatott antimon sárvíz elleni használatáról esik szó, a B3^v lapon pedig az említett por mérésére szolgáló árpaszemekről olvashatunk: „adhatni annyit, mennyit nyom hat vag nyolcz árpa szem”. Mindezt tanúsítja, hogy a nyomtatvány – amint címe is jelzi – konkrét szerzőre utaló jellegzetességek nélkül vállalkozott a korban közismertnek számító tudásanyag összegzésére és közvetítésére.

Az összeállító megtalálásánál több eredménnyel biztat a kiadási körülmények pontosítása. A nyomda behatárolásához segítséget nyújt a kiadvány díszítésének, a használt betűtípusoknak és a külső megjelenésnek a vizsgálata. A szerény, mindössze egyetlen iniciáléból és nyomdai cifrákból álló díszítés megnehezíti a hozzárendelést egyetlen nyomdához. Ismeretes, hogy a keret nélküli, fehér alapon sávozott stilizált növényi mintás, fehér betűképű A iniciálé típust már a XVI. században használták Bártfán.³⁸ 1625–1628 között ehhez hasonló kezdőbetűt alkalmaztak Kassán.³⁹ Hosszabb időn át, 1627–1707 között a lőcsei Brewer nyomdából ismert ennek a kezdőbetűnek a használata.⁴⁰ A makkos nyomdai cifrákból összeszerkesztett címlapdísz és esetenként változó elemeinek fordított háromszöget kitöltő elrendezése közel egykorúan egyaránt adatható Kassáról, Lőcséről, Váradról, valamint Sárospatakról.⁴¹ Váczi P. András

³⁶ Vö. például DEMKÓ: *i. m.* (11. jegyzet) 192., 202–211., 346.; PUDER Sándor: *Paracelsus. Paracelsus magyar vonatkozásaival*. Bp. 1942.; ELEKES György: *Paracelsus és a paracelsizmus Magyarországon*. Bp. 1943.; VARGA András: *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században*. = Iskolakultúra 1997. 5. sz. 35–39.; SZÖNYI: *i. m.* (12. jegyzet) 168–183.

³⁷ RULAND: *i. m.* (32. jegyzet) Az „Ad lectorem” részben. A használt példány jelzete: B EK RMK II 94a.

³⁸ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. LIX. tábla, 10.

³⁹ GALLI Katalin – PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. (1983) m-sorozat, 328., 338.

⁴⁰ PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. I–II*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979–1980. 353–408., 349–473. itt: II. b-sorozat, 440., 449.

⁴¹ RMNy 963, 966, 2468, 2522, 2530, 2506.

1653-ban Kassán megjelent református vitairat fordításának címlapján például azonosak egymással nemcsak a címlapdísz elemeinek elrendezése és a makkos cifra használata, hanem az összeszerkesztés elemei is.⁴²

Az A2^r lap fejlécének nyomdai cifrákból szerkesztett elemeit egykorúan ugyancsak ismerték és használták Patakon, Kassán és Lőcsén.⁴³ A felsorolt nyomdahelyek XVII. századi tipográfiai közül a lőcsei Brewer nyomda 1660-as impresszumú termékeiben többször ismétlődnek a címlapdísz és a fejléc cifráinak elemei.⁴⁴ A *Szegények patikájában* használt betűtípusok különböző nagyságú antikva és kurzív típusokból állnak. Ezek kivétel nélkül azonosíthatók a lőcsei Brewer nyomda 1633–1673 között használt antikva és kurzív típusaival.⁴⁵

A kiadvány további nyomdai jellemzőjeként vizsgáltam meg és hasonlítottam össze más nyomdatermékekkel a hátoldalán üres címlapot. A címszöveg elrendezése, a cím félkövér betűkkel hangsúlyozott kulcsszava („patikaia”) és a címlapdísz jól összevethető a lőcsei Brewer nyomda egy közel húsz évvel korábbi, ugyancsak tizenkettedrét alakú nyomtatványának címlapjával. A *Minden esztendőre szolgáló örök Calendarium* példányai a Medgyesi Pál által magyarrá fordított *Praxis pietatis* 1641-ben megjelent kiadásához kötve és attól függetlenül is fennmaradtak.⁴⁶ Az öröknaptár címlapja a nyomdai és kiadói elképzelés tekintetében közvetlen előzménye a *Szegények patikája* címlapjának (7. kép). Egyik nyomtatványon sem szerepel impresszum, ez azonban nem teszi kétséggé, hogy mindkét nyomtatványt – amint azt a terjedelmi adatok jelzése is bizonyítja – önálló kiadványként jelentették meg.⁴⁷

A lehetséges észak-magyarországi nyomdahelyek közül Lőcse kivételével a többi (pl. Kassa, Patak) két további körülmény figyelembevételével kizárható. A makulaturaként felhasznált *Szegények patikája* örökönyvének már említett lőcsei tulajdonosi bejegyzése valószínűsíti, hogy azt ott kötötték be, ahol a Brewer nyomda könyvkötőműhelyt is tartott fenn.⁴⁸ Ezt a feltételezést igazolni látszik a *Szegények patikájának* vízjele. Az A és a B íven egyaránt jól kirajzolódik a lőcsei Brewer nyomda fő papírbeszerzési forrásának, a teplici (Szepes-tapolca, Teplic, Teplica) papírmalomnak az egyik vízjele, a hármas halmon elhelyezett kettős kereszt.⁴⁹ Mindezek alapján biztosnak látszik, hogy a *Szegények patikája* a lőcsei Brewer nyomdában készült, Lorenz Brewer nyomdave-

⁴² RMNy 2468.

⁴³ RMK I 963., RMK II 948, 949, 952, 953, 1000.; GALLI – PAVERCSIK: *i. m.* (39. jegyzet) 348–349.

⁴⁴ RMK II 948, 949, 952, 953.

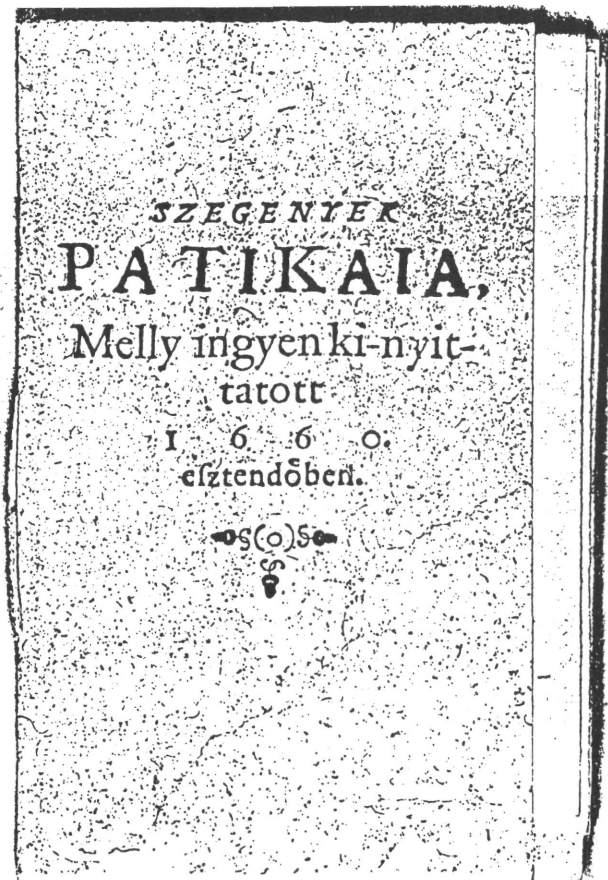
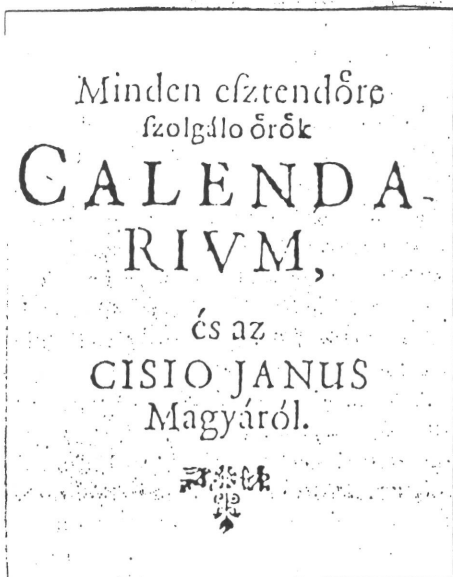
⁴⁵ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) II. 395–398.

⁴⁶ RMNy 1895., vö. még RMNy 1735.

⁴⁷ Az RMNy 1895 és 1735 leírásában szereplő „kiadó részéről” feltételezett „együttes megjelentetés szándéka” egykorú forrással nem igazolható. A nyomdai kiállítás alapján az öröknaptár is önálló kiadványnak tűnik éppúgy, mint a *Szegények patikája*. Vö. még Becses nyomtatványok és kéziratok. *Borda Antikvárium 20. katalógus, ajánlójegyzék*. Bp. 1995. nr. 7013.

⁴⁸ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) I. 377.

⁴⁹ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) I. 372., II. 469.

7. kép Az öröknapár és a Szegények patikája címlapja

zetése alatt 1660-ban. A mű krúdában maradt íveit a lőcsei jezsuiták által feltehetően bekötetlenül megvásárolt őrzőkönyv bekötésekor a Brewer nyomdához tartozó könyvkötőműhelyben tömítőanyagként használták fel a tulajdonosi bejegyzés szerint 1681 körül.

A *Szegények patikája* a nyomdai jellemzők mellett tartalmával is illeszkedik a lőcsei könyvkiadás jellegzetességeihez. A kis méretű, rövid terjedelmű kötet nem tér el lényegesen a lőcsei Brewer nyomda egyszerű kiállítású, kevésbé díszített többi tudományos-népszerűsítő kötetétől. Ez az orvosi könyv – Pavercsik Ilona megfigyelésével összhangban – a XVII. század folyamán egyre kisebbedő méretű lőcsei könyvek közé sorolható. Az igénytelen külső megfelel nem csupán a tudományos ismeretterjesztő témának, hanem a lőcsei könyvkiadás 1660-as években érezhetően csökkenő színvonalának is.⁵⁰ A kiadványban nincs felekezeti jellegre utaló kifejezés. Az A7^f lapon olvasható, a szövegösszefüggés szerint időmérésre szolgáló „egy Hiszek egy Istent el-mondanál” fordulat felekezeti szempontból nem értékelhető.

Összegezve elmondható, hogy a *Szegények patikája* című, 1660-ban minden valószínűség szerint a lőcsei Brewer nyomdában készült kiadvánnyal nem csupán a magyar könyvtörténet gazdagodott egy eddig ismeretlen nyomtatvánnyal. Annak ellenére, hogy a lőcsei jezsuiták is forgathatták a könyvecskét, könyvtárunk katalógusának „Medici” szakába nem jegyezték be.⁵¹ A kiadványt a könyv- és könyvtártörténet az orvostörténeti irodalomhoz hasonlóan eddig példányból ismeretlen nyomtatványként sem adatolta. Az elsősorban gyógyászati tartalmú összeállítással tovább bővült az orvostörténet nem túl nagy számú XVII. századi magyar nyelvű nyomtatványainak száma. A mű jelentős hozzájárulás a magyarországi Paracelsus-recepció történetéhez, s megőrökíti egy ismeretlen magyar paracelzista, Kovách Péter nevét és munkájának címét.

ÉVA KNAPP

Ein unbekannter medizinischer Druck in ungarischer Sprache aus dem Jahre 1660

Die Apotheke der Armen

Die unter dem Titel *Apotheke der Armen* 1660 aller Wahrscheinlichkeit nach in der Druckerei Brewer von Leutschau (Lőcse) veröffentlichte Publikation hat nicht nur die ungarische Buchgeschichte mit einem bishin unbekanntem Druck bereichert. Obwohl die Jesuiten von Leutschau auch in dem Büchlein haben blättern können, versäumten sie es in die Fachabteilung „Medici” ihrer Bibliothek einzutragen. Die Buch- und Bibliotheksgeschichte haben den Titel – ebenso wie die medizingeschichtliche Literatur – nicht einmal als aus Exemplar unbekannte Publikation registriert. Mit dieser Zusammenstellung überwiegend therapeutischen Inhaltes hat sich die nicht zu grosse Zahl der ungarischsprachigen Drucke der Medizingeschichte des 17. Jahrhunderts bedeutend erweitert. Das Werk ist ein wichtiger Beitrag zur Geschichte der Paracelsus-Rezeption in Ungarn und verewigt den Namen eines unbekanntem ungarischen Paracelsisten, Péter Kovách sowie den Titel seiner Arbeit.

⁵⁰ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) II. 351., 354., 365., 369., 435.

⁵¹ Elenchus Librorum abolitae Societatis Collegii Leutschoviensis. (1773) Kézirat, B EK J. 10.5. 32–33.